

К.Б. Мухаметкалиева*¹, Б.Ж. Атантаева², Г.А. Абенова³

¹докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
Семей қ., Қазақстан, E-mail: karlyga.m@mail.ru

²тарих ғылымдарының докторы, профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
Семей қ., Қазақстан, E-mail: batantaeva@mail.ru

³тарих ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
Семей қ., Қазақстан, E-mail: ab.gulnur@mail.ru

1920-ШЫ ЖЫЛДАРДАҒЫ СЕМЕЙ ӨңІРІНДЕГІ МЕКТЕПТІК БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТАРИХЫ: ЖЕТІСТІКТЕР МЕН ҚАЙШЫЛЫҚТАР

Аңдатпа

Мақалада 1920 жылдардағы Семей өңіріндегі кеңестік мектептің қалыптасуы мен даму тарихы қарастырылады. Мақаланың мақсаты - кеңес үкіметінің алғашқы он жылындағы Семей өңіріндегі мектеп ісінің тарихын зерттеу болып табылады. Қазақстан Республикасының Орталық архивінде және Абай облысының мемлекеттік мұрағатында сақталған материалдардың негізінде Кеңес мемлекетінің қалыптасуының алғашқы кезеңінде өңірдегі мектеп ісін ұйымдастыру мәселелері зерделенді.

Мұрағаттық деректерді талдай отырып, халықтық білім берудің қалыптасуының сандық және сапалық көрсеткіштері және өңірдегі мектептер желісінің дамуы талданды. Мақалада қарастырылып отырған уақыт шеңберінде мектеп жасындағы балалардың мектеппен қамтылу пайызы анықталып, мектептер саны мен оқушылар контингентінің өсу-кему динамикасы көрсетілді. Орыс және қазақ мектептерінің даму мысалында мектептегі білім беру жағдайын талдау бойынша жетістіктері мен қайшылықтары анықталды: бірінші және екінші басқыштағы мектептің негізгі сипаттамалары, рөлі мен орны. Өңірде пайда болған жоғары үлгідегі мектептердің маңыздылығы аталып өтілді: жеті жылдық мектеп, шаруа-жастар мектебі (ШЖМ), фабрика-зауыт оқуының мектептері (ФЗО), мектеп-коммуналар. Педагогикалық кадрларды қалыптастырудағы Қазақ педагогикалық техникумының рөлі көрсетілді.

Мақалада мемлекеттік халыққа білім беру органдарының мектеп ісін қалыптастыру саласындағы қызметі талданды. Білім беру органдарының мектептерді қаржыландыру статистикасы өңірдегі мектептер желісінің даму тенденциялары келтірілген динамикада көрсетілді.

Кілт сөздер: Семей өңірі, мектеп, мұғалім, білім беру жүйесі, жетіжылдық мектеп, шаруа-жастары мектебі, фабрика-зауыт оқуының мектебі, педагогикалық техникум, бірінші басқыш мектеп, екінші басқыш мектеп.

К.Б.Мухаметкалиева*¹, Б.Ж.Атантаева², Абенова Г.А.³

¹докторант, Университет имени Шакарима

г.Семей, Казахстан, E-mail: karlyga.m@mail.ru

²доктор исторических наук, профессор, Университет имени

Шакарима г. Семей, Казахстан, E-mail: batantaeva@mail.ru

³кандидат исторических наук, профессор, Университет имени

Шакарима г. Семей, Казахстан, E-mail: ab.gulnur@mail.ru

ИСТОРИЯ ШКОЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В СЕМИПАЛАТИНСКОМ РЕГИОНЕ В 1920-е ГОДЫ: ДОСТИЖЕНИЯ И ПРОТИВОРЕЧИЯ

Аннотация

В статье рассматривается история становления и развития советской школы в Семипалатинском регионе в 1920-е годы. Целью статьи является исследование истории школьного дела в Семипалатинском регионе за первые десять лет советской власти. Благодаря материалам, хранящиеся в Центральном архиве Республики Казахстан и государственном архиве области Абай, были изучены вопросы организации школьного дела в регионе на раннем этапе становления советского государства.

Анализируя архивные данные, были проанализированы количественные и качественные

показатели становления народного образования и развитие сети школ в регионе. В статье определяется процент охвата школами детей школьного возраста, отражается динамика роста и уменьшения количества школ и контингента учащихся за рассматриваемый период времени. Благодаря анализу состояния школьного образования на примере развития русских и казахских школ, были определены достижения и противоречия: основные характеристики, роль и место школы первой и второй ступени. Отмечена важность возникших в регионе школ повышенного типа: семилетняя школа, школа крестьянской-молодежи (ШКМ), фабрично-заводская школа (ФЗО), школы-коммуны. Показана роль Казахского педагогического техникума в формировании педагогических кадров.

В статье проанализирована деятельность государственных органов народного образования в области формирования школьного дела. Приводится статистика финансирования школ органами просвещения в динамике, где отражены тенденции развития сети школ в рассматриваемом регионе.

Ключевые слова: Семипалатинский регион, школа, учитель, система образования, семилетняя школа, крестьянско-молодежная школа, школа фабрично-заводского обучения, педагогический техникум, школа первой ступени, школа второй ступени.

*K.B. Mukhametkaliyeva*¹, B.Zh. Atantayeva², Abenova G.A.³*
¹Ph.D student, Shakarim University of Semey, Kazakhstan, Semey,
E-mail: karlyga.m@mail.ru

²Doctor of Historical Sciences, Professor, Shakarim University of Semey, Kazakhstan, Semey,
E-mail: batantaeva@mail.ru

³Candidate of Historical Sciences, Professor, Shakarim University of Semey, Kazakhstan, Semey,
E-mail: ab.gulnur@mail.ru

THE HISTORY OF THE SCHOOL EDUCATION SYSTEM IN THE SEMIPALATINSK REGION IN THE 1920s: ACHIEVEMENTS AND CONTRADICTIONS

Abstract

The article examines the history of the formation and development of the Soviet school in the Semipalatinsk region in the 1920s. The purpose of the article is to study the history of school business in the Semipalatinsk region during the first ten years of Soviet rule. Thanks to the materials stored in the Central Archive of the Republic of Kazakhstan and the State Archive of the Abai region, the issues of organizing school business in the region at an early stage of the formation of the Soviet state were studied.

Analyzing the archival data, quantitative and qualitative indicators of the formation of public education and the development of a network of schools in the region were analyzed. The article determines the percentage of school enrollment of school-age children, reflects the dynamics of growth and decrease in the number of schools and the percentage of students over the period under review. Thanks to the analysis of the state of school education on the example of the development of Russian and Kazakh schools, achievements and contradictions were identified: the main characteristics, role and place of the first and second stage schools. The importance of the elevated schools that have arisen in the region is noted: a seven-year school, a school of peasant youth, a factory school, a commune school. The role of the Kazakh pedagogical College in the formation of teaching staff is shown.

The article analyzes the activities of state structures of public education in the field of school education. The statistics on the financing of schools by educational authorities in dynamics are presented, which reflect the trends in the development of the school network in the region under consideration.

Keywords: Semipalatinsk region, school, teacher, education system, seven-year school, peasant youth school, factory training school, pedagogical college, first-stage school, second-stage school.

Кіріспе. 1917 жылғы революциялық оқиғалар білім беру мен тәрбие жүйесін түбегейлі өзгерістерге әкелді. Кеңестік билік алғашқы сәттерден оқу-ағарту саласына үлкен мән беріп, оның жаңа мемлекет пен қоғам құрудағы маңыздылығын түсінді. Халықтың әртүрлі топтары үшін білім берудің қолжетімділігін арттыру мақсатында республика көлемінде мектеп ісі ұйымдастырылып, кеңестік мектептер желісінің құрылысы жанданды. Алайда, өлкедегі мектеп ісінің қалыптасуы кеңестік биліктің орнауымен басталды деп тұжырымдау қате пікір. Себебі, төңкерістік кезеңге дейін елімізде оқу ошақтарының рөлін діни мектептер, медреселер, патшалық гимназиялар мен училищилер атқарып келді.

Семей өңірінде кеңестік мектептің қалыптасуы мен дамуы тұтастай алғанда республика бойынша жүзеге асқан үрдістерге тән өтті. Егер республика аясында кеңестік мектептердің қалыптасуы мен даму тарихы жеткілікті ғылыми еңбектердің шеңберімен қарастырылса, Семей өңірін аймақтық зерттеу

жұмыстарында тиісті көрініс таппады. Семей өңірінің қарастырылып отырған уақыт шеңберінде оның республика бойынша мәдени және ірі өндіріс орталықтардың бірі екенін ескере отырып, бұл аймақта кеңестік мектептердің жетістіктері мен қайшы тұстарын қарастыру осы тақырыпты ғылыми зерттеуге қызығушылығымызды тудырды.

1920-шы жылдардағы мектептер желісінің құрылуы мен даму тарихы Қазақстанның оқу-ағарту жүйесінің бір бөлігі және рухани мұрасы болып табылады және Семей губерниясының мысалында объективті тұрғыдан зерттеп заманауи білім жүйесінде оның оңды тәжірибиесін қолдану тақырыптың өзектілігін көрсетеді. Оған Семей өңірінің мысалында мектеп ісін құру жөніндегі негізгі іс-шараларды қадағалауға мүмкіндік беретін мұрағат қорларында сақталған көптеген құжаттар да дәлел бола алады. Зерттеу объектісі: 1920-шы жылдары Семей өңірінде мектептегі білім беру жүйесінің жетістіктері мен қайшылықтары болып табылады.

Мақаланың негізгі мақсаты – 1920-шы жылдарда Семей губерниясындағы мектептерді құру мен даму тарихын заманауи ғылыми көзқарас тұрғысынан зерттеу болып табылады. Өңірдегі кеңестік мектеп-тегі білім беру жүйесінің жетістіктері мен қайшылықтарын анықтау мақсатында келесідей міндеттер қойылды:

- өңірдегі кеңестік мектептердің саны және ондағы білім алушы контингенттің өсу-кему динамикасын көрсету;
- қалалық және ауылдық мектептердің материалдық-техникалық базасының жабдықталуын мұрағат-тық дереккөздермен қарастыру;
- өлкедегі экономикалық қиындықтардың кеңестік мектептерді ұйымдастыруға әсерін анықтау;
- өңірде пайда болған жоғары дәрежелі оқу орындарының қызметін талдау;
- мектептердегі педагогикалық маман тапшылығын жоюдың шешілген жолдарын қарастыру.

Материалдар мен әдістер. Зерттеуіміздің маңызды дереккөзі Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архиві мен Абай облысының мемлекеттік мұрағатында сақталынған құжаттар құрайды. Мақаланы жазу кезінде нормативтік құқықтық құжаттар, іс қағаздар және статистикалық мәліметтер, т.б. дереккөздердің түрлері пайдаланылды. Зерттеу дереккөздерге (аймақтық шолуға) негізделгендіктен деректанулық талдау әдісі маңызды әдіс болып табылады. Мақаланы жазу барысында мектеп ісін ұйымдастыруға қатысты іс жүргізу құжаттамасы (актілер, есептер, тексеру материалдары, баяндамалық жазбалар) өңірдегі бірнеше типті мектеп түрлерінің пайда болуы, мектеп жасындағы балалардың аудан бойынша қамтылуы, мектептер мен ондағы оқушылардың саны, оқу-ағарту органдарының қызметі жөніндегі материалдар зерделенді.

Атап айтқанда, «кәсіптік техникалық оқу орындары бойынша Семей Халықтық білім беру бөлімінің деректері және мектеп санағының қорытындылары» ақпараттық болып табылады. Бұл жазбада Семей өңіріндегі кәсіптік оқу орындарының атауы, олардың орналасқан орны мен саны, оқытушылардың саны, жынысы мен ұлты бойынша және оқушылардың саны, әлеуметтік шығу тегі бойынша мәліметтер бар.

Мақалада статистикалық материалдар мектеп жасындағы балалардың қамтылу көрсеткіші, бірінші басқыш және екінші басқыш мектептерінің саны, олардың өсу-кему динамикасы, жоғары деңгейлі мектептердің түрлері мен олардың жалпы саны кестелер түрінде ұсынылған. Жиынтық кестелерде есепті кезеңде мектеп жасындағы балалардың қамтылуының пайыздық көрсеткіші және олардың аудандар бойынша жылжуы туралы деректер қарастырылған.

Мақаланың әдіснамалық негізін тарихи танымның жалпы ғылыми әдістері болып табылатын тарих-шылдық, салыстырмалы, объективтілік, жүйелілік принциптері құрады. Салыстырмалы тарихи әдіс қарастырылып отырған хронологиялық кезең ішінде салыстыру арқылы мектеп ісі саласындағы мектептер желісінің даму тенденцияларын анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу барысында мақсатқа жетуге және нәтижелерді ұсынуға жан-жақты және объективті көзқараспен қарауға мүмкіндік беретін жүйелік тәсіл қолданылды.

Талқылау. Зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми зерттеулерде әртүрлі тұжырымдамалық әдіснамалық тәсілдер қолданылды: бұл тарихтың кеңестік кезеңіндегі зерттеулер және республиканың тәуелсіздік кезеңіндегі тарихшы ғалымдардың зерттеулері.

1950-1960 жылдары мұғалімдерді даярлау, Қазақстанда жоғары педагогикалық білім беруді дамыту мәселелері бойынша бірқатар зерттеу жұмыстары жүргізілді. Зерттеуші А.И. Сембаев [1] халықтық білім беру, кеңестік мектептер, республиканың мұғалімдер даярлау тарихын «История развития советской школы в Казахстане» атты еңбегінде қарастырды, онда оның XX ғасырдың 20-жылдарындағы мектеп құру ісінің күрделі және қарама-қайшы даму жолы көрсетілген. Автормен мұғалімдерді даярлау үдерістері, жалпыға бірдей оқыту, мектептердің оқыту және тәрбие жұмыстарын ұйымдастыру мәселелері қарастырылған.

Р.Б. Сүлейменов пен Х.И. Бисеновтың [2] «Социалистический путь культурного прогресса отсталых

народов» атты зерттеуінде Қазақстанның кеңестік мәдениетінің даму тарихы баяндалады. Авторлар Қазан төңкерісінен кейінгі алғашқы жылдары Қазақстандағы өзгерген күрделі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайды талдайды. Зерттеу жұмысында мәдениетті демократияландыру, сауатсыздықты жою, халықтық білім берудің жан-жақты жүйесін құру, бұқараны мәдени-саяси ағарту, халық зиялыларын қалыптастыру, ғылымды, өнерді, әдебиетті дамыту мәселелері кеңінен қамтылған.

Осы тұста еңбегінде саяси идеологиялық бояуы бар, зерттеуші Ш.К. Біткенбаеваның [3] монографиясын айтуға болады. Автор, өз еңбегінде қатаң саяси және идеологиялық қысым жағдайында мектептегі білім беруді дамыту мәселелерін зерттеудің негізгі жетістіктері мен кемшіліктерін анықтай білді. Атап айтқанда, көшпелі және жартылай көшпелі өмір салты мен отырықшы өмірге көшудің ерекшелігін ескере отырып, ауылдық қоныстарда бастауыш және орта білім беруді енгізудің маңыздылығын атап өтті, республикада жалпыға бірдей оқыту міндеттерін іске асырудың ауқымдылығына тоқталды. Дәлел ретінде жартылай көшпелі аудандарда мектепте оқумен қамтылғандардың саны мен Қазақстанның педагогикалық корпусының саны бойынша да деректер келтірілді. Сондай-ақ сол жылдар-дағы мектептер өздерінің тарихи миссияларын орындағанын және автордың өзі мектеп құрылысының тәжірибесін оң бағалайтынын атап өтеді. Республиканың мектеп білімінің қалыптасуы мен даму тарихындағы нақты қиындықтар мен жетістіктерді егжейлі-тегжейлі көрсете білді.

Қазақстанның тарихы мен мәдениетін қайта қарастырып, жаңа әдіснамалық тәсілдер тұрғысынан білім беру мен мәдениет мәселелерін заманауи, объективті тұрғыда жаңаша көзқараспен зерттеген авторлар еңбегінің үлесі аса маңызды болып табылады: кеңестік білім беру жүйесінің дамуын өлкелік мектеп ісінің қалыптасуына әсер еткен факторларын қарастырған отандық зерттеушілер О.Х. Мұхатованың [4],

А.М. Турлыбекованың [5] еңбектерін атауға болады. Зерттеушілер Қазақстандағы 1920-1930-шы жылдар-дағы оқу-ағарту жүйесіне арналған жұмыстарында оқу-ағарту реформаларының тарихи маңызын жалпы-лап, оларды жүзеге асырумен байланысты мектептегі оқыту жүйесіндегі маңызды өзгерістерді көрсете білген.

Отандық тарихнамада 1920-шы жылдардағы Семей өңіріндегі білім беру жүйесінің даму тарихына арналған арнайы аймақтық ғылыми зерттеулер бірлі-жарым кездеседі. Соның бірі Семей өңіріндегі мектеп ісінің хал-ахуалы мен даму үрдісін аймақтық деңгейде зерттеген А.К.Богенбаеваның [6] жұмысын атауға болады. Автор өзінің зерттеуінде 1920-1930 жылдардағы Семей губерниясында кеңестік мектептердің құрылысын ұйымдастырудың алғашқы жылдарында қол жеткізген оң тұстарын атап өтіп, сол мезетте, мектеп құрылысы саласындағы халыққа білім беру органдарының қызметінде орын алған кемшіліктерді сынға алды. Бұл еңбек автордың өңірлік білім беру саласын дамыту мен қалыпқа келтіру үшін бірқатар кешенді шараларды ұсынумен ерекшеленеді.

1920-1930-шы жылдары бұрынғы Семей губерниясының территориялық құрамына енген Қарақаралы өңірінің мектептік білім беру жүйесін реформалаудағы аймақтық тәжірибенің тарихи талдауы Л.К.Шотбакова және т.б. [7] мақаласында кеңінен тарқатылады. Мақалада Қарқаралы өңіріндегі орыс және қазақ мектептерінің дамуы мысалында кеңес мектебінің тарихын кешенді түрде баяндайды, әсіресе бірінші және екінші басқыш мектептеріндегі білім беру жағдайына талдау жасалады. Өңірлік мектептерде жұмыс істеу үшін қажетті мұғалімдер кадрларын қалыптастырудағы қазақ педагогикалық техникумның рөлі мен орны көрсетіледі.

Мақаланы зерттеудегі негізгі дереккөздердің бірі Г.Т. Касымова, М.И. Перебеева, А.Е. Шалыгин [8] авторлармен құрастырылған «Развитие Народного Образования в Восточном Казахстане XIX-начало XX вв.» мұрағаттық құжаттар сақталынған екі томдық жинақ болып табылады. Бұл басылымда жарияланған құжаттар кеңестік кезеңдегі Шығыс Қазақстан аумағында үкіметтің халыққа білім беру саласындағы саясатын баяндайды, әсіресе өңірдегі сауатсыздықты жою мен панасыз балалар мәселесі, мектептердің құрылу ісі мен жоғары оқу орындарының рөлі мен маңызы жайлы құнды деректерді ұсынады.

Жыл сайынғы жарияланатын «Ежегодник Семипалатинского округа» шолулары мақалада зерттеудің дереккөзі ретінде кеңінен қолданылды. Аталған дереккөзде қоғамның дамуының негізгі бағыттары мен әр түрлі салалары бойынша аналитикалық және статистикалық ақпараттар келтірілген. Алайда тарихшылар арасында шолулардағы ақпараттарға сенімділік дәрежесі туралы ортақ пікір жоқ, олардың көпшілігі ұсынылған деректердің, соның ішінде статистиканың ресми болуына байланысты кемшіліктердің болуын сөз етеді. Дегенімен, зерттеушілер олардың деректанулық құндылығын мойындайды [9, 75 б.].

Осылайша, 1920-шы жылдардағы Семей өңіріндегі білім беру тарихының аймақтық зерттелуі бірлі-жарым еңбекпен толығып, үстірті қарастырылғаны кешенді түрде зерттелмегендігін көрсетеді. Осы тұста, кеңестік мектеп ісінің тарихын: жетістіктері мен қайшылықтарын объективті тұрғыда зерттеудің маңыздылығы туындайды.

Зерттеу нәтижесі. Өлкеде кеңес билігінің алғашқы орнаған жылдары елдегі сауатсыздықты жою мәселесі өткір тұрды. Сауатсыздықпен күресу процесі ең алдымен, мектептегі білім беруді реформалау, орта білім берудің жаңа құрылымын іздеуге қатысты болды. Жаңа биліктің бірінші мақсаты жалпыға бірдей міндетті тегін оқыту талаптарына жауап беретін мектептер желісін құру, барлығына бірдей зайырлы мектепті ұйымдастыру және т.б. қағидалардың есебінен халықтың сауаттылығына қысқа мерзімде қол жеткізу болып жоспарланды.

Кеңес мектебінің тарихы 1917 жылы халыққа білім беру жөніндегі халық комиссариаты шығарған «Халыққа үндеуден» басталады. Төңкеріске дейін өлкеде жұмыс істеген «құдай заңына» негізделген патшалық биліктің білім беру ордалары большевиктерді жеткілікті қанағаттандырған жоқ. Сондықтан өткеннің барлық «қалдықтарынан» құтылу мақсатында большевиктердің саясаты алғашқы жылдары ескі мектепке қатысты айқын деструктивті сипатта жүруге мәжбүр етті. Медреселерді, мектептерді және орыс-қазақ мектептерін кеңестік мектептерге айналдыру бойынша белсенді күш жұмсады. Бұл мақсатта 1918 жылы 20 қаңтарда қабылданған ХКК-нің «Ар-ождан, шіркеу және діни қоғамдар бостандығы туралы» декреті бойынша дін мектептерінде сабақ беруге және діни рәсімдерді орындауға тыйым салды. Алайда, кеңестік биліктің бұл декретіне мұсылман дінбасылары мен конфессионалдық мектеп оқыту-шылары шектен тыс қарсылық танытты. Себебі оқыту ісінің көпшілік бөлігі Құран бойынша жүргізіліп келген еді. Кеңестік мектептерге наразалық білдірушілердің қатарында қарапайым ауыл азаматтары мен бай кулактарда бой көрсетті. Олардың мектептерді жауып, мұғалімдерді қуып, белсенділерді қорқытып, кейде оларды өлтіруге дейін барған әрекеттері губерния бойынша сипат алды. Зерттеуші Ш.К.Біткенбаева өзінің еңбегінде Зайсан халық ағарту бөлімінің уәкілінің мәлімдемесі бойынша мемлекеттік мектептің беделін мейлінше түсіруге, оның ашылуына және жұмыс істеуіне кедергі келтіретін жергілікті байлар зұлымдығы аз болмай отырғанын атап өтеді [3, 52 б.].

Халықтық білім берудің жаңа жүйесін құрудың нәтижесінде І-ші Александр енгізген шіркеу-приход мектептерінің, уездік мектептер мен гимназиялардың орнына жаңа мекемелер келеді: шіркеу-приход мектептері ауыл мектептерімен ауыстырылды, ал уездік мектептер мен гимназиялардың орнына – бірыңғай еңбек мектебі пайда болады. Осылайша, 1920 жылдардың басына мектеп білімінің төңкеріске дейінгі құрылымы іс жүзінде жойылды.

1918 жылы қазанда қабылданған «Бірыңғай Еңбек мектебі туралы ереже» мен «Бірыңғай мектептің негізгі принциптері туралы Декларациямен» бірлескен және тегін жалпы білім берудің екі деңгейлі жүйесі енгізілді: І басқыш – 5 жыл, ІІ басқыш-4 жыл болып белгіленді [8, 4 б.]. Бірақ, кейінгі жылдары жалпы білім беру құрылымы туралы түсінік бірнеше рет өзгеріске ұшырады.

Халықтық ағарту жүйесіндегі жүргізілген реформалардың нәтижесінде 1920 жылдары республиканың өзге аймақтарына тән Семей өңірінде келесідей мектеп түрлері қалыптасты:

1) І-ші басқыш мектеп (бастауыш, мектеп-коммуналар);

2) жеті жылдық мектеп (жалпы және политехникалық білім) жергілікті жағдайларды ескере отырып, не шаруа (колхоз) жастары мектебі (ШЖМ) түрінде, не фабрика-зауыттық жетіжылдық мектептер түрінде құрылды (ФЗЖ);

3) ІІ-ші басқыш мектебі мамандандырылған екінші концентрмен (жалпы, орта, ФЗО, кәсіптік мектеп-техникумдар және т.б.) [10, 468 б.].

Қысқа мерзімде кеңес үкіметі мектеп ісін ұйымдастыру және қайта құру саласында алғашқы жетістіктерге қол жеткізді. Ол туралы 1918-1920 жылдардағы қиын әскери жағдайларға қарамастан, елде мектептер санының артқанын республикадағы кеңестік білімнің белгілі зерттеушісі А.Сембаев еңбегінде баяндайды. Автор мұрағат деректері бойынша 1918-1919 оқу жылында Семей облысында 154 орыс мектебі, 120 ауылдық және 5 орыс-қазақ училищесі, барлығы 279 мектеп жұмыс істесе, 1919-1920 жылдардың басында ақ гвардияшылардың қирату әрекеттерінің салдарынан губерниядағы мектептердің жалпы санынан 89-ы ғана қалсада, Кеңес үкіметі орнағаннан кейін олардың саны тез өсіп, 370-ке жеткенін айтады [1, 49 б.].

Семей өңірінде мектеп желісінің негізгі өзегі- І-ші басқыш мектептер болып танылды. Губернияда мектептердің бұл түрі өздігінен дамыды, көбінесе мектептер тиісті дайындықсыз, материалдық ресурсыз және оларды мұғалімдермен қамтамасыз ету мүмкіндігін ескермей құрылды. Сол себепті мектептің өміршеңдігі бірнеше айға ғана созылып, кейде олардың көпшілігі тез жойылды. І-ші басқыш мектептер-дің дамуы тек елдегі экономикалық ахуалдың жақсарумен, 1925 жылдан бастап жоспарлы және тұрақты даму сипатына ие болды.

Мұрағаттық құжаттар Семей өңірінде 1920-шы жылы оқу бөлімімен губернияда орыс және қазақ халқы үшін 262 жаңа І-ші басқыш мектептері ашылғанын көрсетеді. Сондай-ақ Семей және Өскемен уездеріне жаңадан құрылған Бұқтырма және Жыланды уездерінің қосылу нәтижесінде бұл мектептердің қатарына 163 мектеп қосылған. Осылайша 1921 жылдың басына Семей губерниясында барлығы 1454

оқытушы мен 72339 оқушыдан тұратын І-ші басқыштағы 862 мектеп жұмыс істеді [11]

Алайда өңірде І-ші басқыш мектептерімен білім алушыларды қамту губерния бойынша біркелкі жүрмеді. Оны өңірдегі балалардың І-ші басқыш мектептерімен қамтылу пайызы келтірілген төмендегі кесте 1 көрсетеді [12, 268 б.].

Кесте 1. Мектеп жасындағы балалардың саны және аудандар бойынша І-ші басқыш мектептермен шамамен %-дық қамтылуы [12]

Аудандардың атауы	Мектеп жасындағы балалардың саны	% қамтылуы	Аудандардың атауы	Мектеп жасындағы балалардың саны	% қамтылуы
Қалалар мен қалалық типтегі елді мекендер	10762	73	Шыңғыстай	1408	20
Бесқарағай	2316	10,8	Күршім	4992	25,6
Белағаш	4210	45,3	Самар	3030	62,1
Шемонайха	6082	51,1	Марқакөл	1671	30
Убинка	4007	33,4	Зайсан	3179	26,8
Риддер	2817	39,9	Тарбағатай	3289	22,7
Өскемен	6246	48,3	Қызылтас	3942	16,9
Ұлан	2855	40	Бурас	1917	64,6
Жарма	3932	30	Разин	3047	77,4
Жаңа-Семей	2184	24,7	Аягөз	3040	17,7
Шыңғыстау	3227	24,9	Мақаншы	2386	16,2
Қызылтаң	2351	20,3	Үржар	2023	48,0
Зырян	4548	32	Өңір бойынша	92790	410
Қатон-Қарағай	3328	40,8			

Берілген 1-ші кестеден жалпы, қазақ аудандарында мектеп жасындағы балалардың І-ші басқыш мектептермен қамтылуының пайызы орыс халқына қарағанда төмен болғандығын көреміз. Қазақ халқының кейбір аудандар бойынша қамту пайызының көрсеткіштері төмен болуы олардың орыс аудандарының неғұрлым берік орныққан орыс мектебіне деген ұмтылысынан туындады. Соның салдарынан орыс аудандары үшін қамту пайызы көршілес қазақ аудандарында қазақ балаларының азаюы есебінен едәуір артты (Бурас, Бесқарағай, Разин және Жаңа-Семей аудандары). Бұл тек мектептердің санымен ғана емес, негізінен қазақ мектебі әлі де жеткілікті түрде нығаймағандығымен, мектеп ғимараттарының жетіспеушілігімен, олардың жабдықтармен әлсіз қамтамасыз етілуімен де түсіндіріледі.

Сурет 1. II-ші басқыш мектебінің оқушылары. Семей, 1924 ж. [8]

Губерниядағы қазақ мектептерінің нашар жабдықталғанына қарамастан халықтың тарапынан мәдени сұраныстардың өсуі жергілікті билікті қазақ мектептерін ашуға мәжбүр етті. Семей Губерниялық халыққа білім беру бөлімінің жылдық баяндамаларының бірінде 1921 жылдың басына қазақ мектептерінің және ондағы оқушылардың саны туралы келесі деректер келтіріледі.

Кест 2. Семей губерниясы бойынша қазақ мектептері саны туралы мәлімет, 1921ж.[13]

	I-ші басқыш мектептер			II-ші басқыш мектептер		
	мектептер	оқытушылар	оқушылар	мектептер	оқытушылар	оқушылар
Семей губерниясы	379	555	17025	-	-	-

2-ші кестеден көріп отырғанымыздай, 1921 жылдары Семей өңірінде бірде-бір II-ші басқыштағы қазақ мектептерінің болмағанын байқаймыз. 1921 жылдың басына Семей губерниясы бойынша 3906 оқушымен қамтылған 26 аралас типтегі II-ші басқыш мектептері жұмыс істеді [14]. Аралас типтегі II-ші басқыш мектептерде контингент негізінен өзге ұлт өкілдерінің қатарынан толықты.

Абай облысының мемлекеттік мұрағаты қорында сақталған I-ші суретке көз жүгіртсек, II-ші басқыш мектептерде білім алушылардың басым көпшілігі өзге ұлттардан тұрғанын аңғаруға болады. Семей губерниясы бойынша II-ші басқыштағы қазақ мектептерінің пайда болуы, тек 1925-1926 жылдардан бастап бұл мектептердің кәсіби бағытқа көшуімен байланысты болды. Әсіресе, педагогтарды дайындап шығару барысында олардың қазақ контингентімен толықтырыла бастағанын атап өткен жөн. Мысалы, аталған оқу жылында тек бір II-ші басқыш қазақ мектебі Семей губерниясы бойынша Қарқаралы уезінде болғаны ағарту мекемелерінің есептерінен белгілі болды [15, 340 б.]. Бұл ретте, ұжымдық жұмыстың авторлары Л.К.Шотбакова және т.б. мен белгілі өлкетанушы Ю.Г.Поповтың пікірлері екіге бөлінеді. Мәселен, зерттеушілер өздерінің мақаласында Ю.Г.Поповтың еңбегінде қазақ балалары үшін Қарқаралы өңірінде II-ші басқыш мектептерде қазақтардың білім алғаны жайлы мәліметтердің кездескенін атап өтседе, олармен қарастырылған Семей Губерниялық ХББ ұлттар бөлімінің есебінде қазақтар арасында II-ші басқыш мектептердің болмағанын хабарлайды. Олар оны ұлттар бөлімінің есебінде ұлттық (яғни қазақ) мектептер туралы мәліметтер берілгендігімен түсіндіреді [7,134 б.]. Дегенімен, біз қарастырған Семей губерниясының 1925-1926 жылдарға арналған жылнамалық шолуында кездескен кәсіптік техникалық оқу орындары бойынша Семей ХББ бөлімінің деректері және мектеп санағының қорытынды-лары жалпы губерния бойынша II-ші басқыш қазақ мектебінің Қарқаралы өңірінде болғандығын көрсетеді. Мектепте 13 мұғалім қызмет атқарып, 96 оқушы білім алған [15, 340 б.]. (кесте-4)

Егер мәдени төңкерілістің бастапқы кезеңінде қабылданған шаралардың нәтижесінде мектеп мекемелерінің біршама өсуіне және олардың оқушылармен белсенді қамтылуына қол жеткізілсе, келесі 1922 жылдары елдің экономикалық жағдайының нашарлауымен байланысты халықтық білім беру желісін кеңейту ісінде дағдарыс басталды. Республиканың өзге аса маңызды салаларының қажеттіліктеріне қаражат жұмсау, білім беру мен мәдени саласының төмендеуіне әкелді. Бұл жағдайда Үкімет барлық мәдени мекемелерді қамтамасыз етуді мемлекеттен жергілікті бюджетке ауыстыруға мәжбүр болды. Бұл ереже РСФКР Халық Комиссарларының 1922 жылғы 31 тамыздағы қаулысымен құжатталды. Мемлекеттік жабдықтаудан алып тастау және оларды жергілікті қамтамасыз етуге көшіру ҚазАКСР жергілікті бюджеті енді ғана құрыла бастаған сәтте орын алды. Жергілікті органдар бұл іс-шараға дайын болмаған кезде, дәлірек айтсақ, жергілікті бюджет болмаған жағдайда, бұл шара мектеп желісінің күрт төмендеуіне әкелді [5, 280б.]. Мысалы, Өскемен уезінде 1920-1921 оқу жылында оқушылар саны 450 адам болатын II-ші басқыштағы 3 мектептің орнына материалдық қаражаттың жетіспеушілігінен келесі жылдың басына дейін Уездік ХББ бөлімінің өкімі бойынша 120 оқушысы бар I-ші басқыштағы 1 мектеп қалды [16].

РКП(б) Қырғыз (қазақ) облыстық комитеті пленумының материалдарында «Қазақ АКСР-де мектеп жүйесін қысқарту процесі 1922 жылы ең жоғары шиеленіске жетті» деп көрсетіледі. Аталған жылдың мамыр айында Семей губерниясы бойынша мектептерде қысқарту шаралары орын алып, қысқартуға ұшыраған мектептердің статистикасы келесідей болды.

Кесте 3. Семей губерниясы бойынша мектептер санының қысқару динамикасы, 1922 ж.[17]

Уездердің атауы	I-ші басқыштағы мектептер				II-ші басқыштағы мектептер			
	қысқартылуға дейін		қысқартылудан кейін		қысқартылуға дейін		қысқартылудан кейін	
	орыс	қазақ	орыс	қазақ	орыс	қазақ	орыс	қазақ
Семей қаласы	23	21	15	14	4	-	4	-
Семей уезі	100	69	90	65	2	-	1	-
Павлодар қаласы	9	5	9	5	2	-	1	-
Павлодар уезі	127	109	111	108	2	-	2	-
Өскемен қаласы	15	3	13	3	1	-	1	-
Өскемен уезі	140	63	125	60	-	-	-	-
Зайсан қаласы	3	4	1	4	2	-	2	-
Зайсан уезі	35	51	19	31	-	-	-	-
Қарқаралы қаласы	2	1	2	1	1	-	1	-
Қарқаралы уезі	8	140	7	135	-	-	-	-
Зырян қаласы	1	1	1	1	1	-	1	-
Бұқтырма уезі	67	40	60	40	1	-	1	-
Барлығы	536	507	453	467	16	-	14	-

3-ші кестеде келтірілген өңірдегі қысқарту шараларының нәтижесінде губернияда I-ші басқыш орыс тілді 536 мектептің 83-і қысқартылып, 453-і жұмысын жалғастырды, I-ші басқыш қазақ мектептерінің 507-нен 40-ы қысқартылып, 467-і қалса, ал II-ші басқыштағы 16 мектептің 2-і қысқартылып, 14-і жұмыс істеді. Іс жүзінде қысқартылған мектептердің қатарына нашар жабдықталып, әлсіз қамтылған мектептер ұшырап жатты.

Губерниядағы тұрғындардың арасындағы сауаттылық деңгейінің төмендігін ескере отырып, Губерниялық халық ағарту бөлімі қалған I-ші басқыш 920 мектеп пен II-ші басқыш 14 мектепті - қысқарту шегінің минимумы деп есептеп, одан әрі мектептер санын қысқарту жұмыстарына жол берілу 10000 баланы мектептен тыс білімсіз қалдырып, сауатсыздықтың халық арасында терең тамыр жаюы мүмкін деген пікірді ұстанды [17].

Айта кету керек, орыс мектептерінің арасында біз II-ші басқыш мектептерді байқасақ, қазақ мектептерінің барлығы – I-ші басқыш мектептер. Басқаша айтқанда, қазақ балалары 1920 жылдардың басында толық емес орта білім немесе бастауыш білім алса, бір орыс мектебі толық орта білімді бере алған [7, 135 б.].

II-ші басқыштағы жаңа мектептерді ашуға халық тарапынан сұраныс түссіп жатсада, қолданыстағы бар мектептердің өзін материалдық қамтамасыз ету оқу бөлімдеріне қиынға түсті. Әсіресе, азамат соғысынан кейін мектеп жиһаздарының бір бөлігі жарамсыз болып, қажетті материалдар мен жұмыс қолдарының болмауы себептерінен жөндеу жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік болмады. Мұрағаттық деректерде Семей өңіріндегі мектептердің қиын жағдайы баяндалады. Мысалы, Семей қаласындағы №8,12 және 16 мектептерде сынып жиһаздары қызыл әскер тарапынан қирап, өртеніп жарамсыз күйге ұшыраған [18].

Өңірдің бірқатар мектептерінде мұғалімдерге арналған сынып үстелдері мен орындықтар, шкафтар және басқа да қажетті жиһаздар болған жоқ. Ауылдық жерлердегі мектеп бөлмелері көп жағдайда мүлдем нашар жабдықталды және ресми органдардың мойындауы бойынша гигиеналық талаптарды қанағаттандырмады.

Мектептер оқу құралдарымен әлсіз қамтамасыз етілді, оқулықтар мен дәптерлер жеткіліксіз бөлінді. Өңірде орыс мектептері орта есеппен 50%-ға қамтамасыз етілсе, ана тілінде әдебиет жетіспейтін қазақ мектептерін жабдықтау 10%-дан төмен болды. Мұрағат құжаттарының бетінде Семей қаласының мектептерінің ішінде, тек № 4,12,15 және 17 мектептерде өзге мектептерге қарағанда қанағаттанарлық күйде оқулықпен қамтамасыз етілсе, ұлттық мектептерден №2,5,10,13 қазақ және татар мектептері мен №1,2 қазақ мектептері әліппемен жеткілікті мөлшерде жабдықталғаны хабарланады [19].

Кейбір мектептерде мұғалімдер санының біркелкі бөлінбеген жағдайлары да орын алды. Мысалы, I-ші басқыш №10, №11 мектептерде бір мұғалімге 50-60 оқушыдан, №3 мектепте 48 оқушыға 2 мұғалім, 24 оқушыға 5 мұғалім салыстырмалы түрде аз бөлінген [8, 207]. Бұл деректерді ескере отырып, белгілі бір мектептерде сабақтардың біркелкі бөлінбеуі есебінен еңбек бөлінісінің тиімсіз жүзеге асқандығы жайлы шешімге келуге болады.

Осы фактілердің барлығы қазақ және орыс мектептерін шаруашылық-материалдық қамтамасыз ету мен жабдықтауға қатысты жағдайдың өте ауыр болғандығын көрсетеді.

Өңірде балаларды мектеп ғимараттарымен қамтамасыз ету мәселесі де өткір тұрды. Ағарту органдарының тексеріс жұмыстарын жүргізу барысында Семей қалаларындағы қолайлы және үлкен ғимараттарының басым бөлігінде мемлекеттік мекемелер, негізінен әскери бөлімдер шоғырланғандығы анықталды. ХКК-нің «мектеп үй-жайларын мекемелер мен әскери бөлімдерден босату» жарлығы шықсада, іс жүзінде тиімсіз болып шықты. Губерниялық ХББ бөлімі мектептерді жеке үйлерге орналастыруға және екі-үш ауысымда сабақ беруге мәжбүр болды. Мысалы, қаладағы №7 және №13 татар мектептері балаларды бірнеше үйлерге бөліп оқытты [20]. Семей губерниясын зерттеу актісінде: «мектептерде екі-үш ауысымда сабақ жүргізіледі...демалыс залы жоқ, балалар мектепте 4-6 сағат өткізеді... олар үнемі өз сыныптарында болуға мәжбүр, өйткені олар үзіліс кезінде шығатын кішкентай дәліз де жоқ, көптеген мектептерде жарық жеткіліксіз» деп хабарланады [1, 78 б.].

Губерния бойынша І-ші басқыштағы мектептердің тек 21%-ы білім беруге бейімделген және жарамды болып танылды: бұл ретте көрсеткіш орыс аудандары үшін 26%-ға дейін артса, керісінше қазақ аудандарында 15%-ға дейін төмендеді [15, 340 б.].

Халық өз еркімен мектеп үшін үй-жай бөлуге немесе салуға, оны жабдықтауға міндеттеме алды, халыққа білім беру бөлімдерінің мектеп құрылысына көмектесуге шақыруларына қызу жауап берді. Мысалы, губерниялық Халық ағарту бөлімінің ұлттар бөлімшесі халықтық мектеп үйлерін салуға көмектесуге шақырған үндеуі Қарқаралы, Павлодар, Семей, Өскемен уездерінің көптеген ауылдарында қолдау тауып, мектеп үйлерін салуға жергілікті халық белсене қатысты. Соның нәтижесінде Өскемен уезінде-23, Бұхтармада-30, Семейде-33 мектеп еңбекші халықтың келісімімен салынып, өз алдына жұмыс істеді [3, 82 б.].

1920-шы жылдардың ортасына қарай жаңа экономикалық саясаттың жетістіктеріне байланысты жағдай біршама қалыпқа келді. Мәселен, 1925 жылы мамырда Халық ағарту комиссариатының алқасы халықтық білім беру жүйесін бекітіп, балаларға жалпы білім беретін ашық типтегі мекемелер ұйымдастыруды жоспарлады. Осы мақсатта 8-13 жас аралығындағы балалар жасын қамтитын төрт жылдық мектептер ашылды. Мұндай мектептерді ашуға материалдық қаражат болмаған жағдайда, қолданыстағы екіжылдық, үшжылдық мектептерді төртжылдық мектептерге айналдыру көзделді [5, 280 б.]. Іс жүзінде Семей өңіріндегі шығыс ұлттарына, оның ішінде қазақ мектептеріне тоқталатын болсақ, олардың 50%-дан астамы біржылдық немесе екіжылдық мектептер болып қала берді, төртжылдық мектеп тек 7%-ды құрады [15, 339 б.]. Екіжылдықты бітірген қазақ балалары үшін төртжылдыққа теңестірілген екі жылдық оқу мерзімі бар мектеп-интернаттар құрылды.

Жайылым қуып, көшіп жүрген көшпелі халыққа балаларын І-ші басқыш мектептері мен оның жанындағы интернат, пансионаттарда оқыту тиімді болды. Сондықтан 1920-шы жылдардың бірінші жартысында көшпелі және жартылай көшпелі аудандарда мектеп-интернаттар, әсіресе мектеп-коммуна-лар біртіндеп көбейе бастады. Мектеп-коммуналарға көбінесе жетім, кедей, батрақ, қызыл әскер мен жалдамалы жұмысшылардың балалары алынды. Бұл балаларды азық-түлікпен, тұрмыстық заттармен, киім-кешекпен қамтамасыз ету толығымен мемлекет есебінен жүзеге асырылса да, кейбір мектептерде ата-аналар оқудың материалдық қамтамасыз етілуін, соның ішінде тамақтанудың және жатақханада тұруға байланысты барлық шығындарды өз мойындарына алды [1, 179 б.]. 1925-1926 оқу жылында Семей Губерниялық Халыққа білім беру бөлімінің есебі бойынша губернияда 14 оқытушы және 249 оқушымен қамтылған барлығы 4 мектеп-коммунасы (Семей-1, Семей уезді-1, Павлодар уезді-1, Қарқаралы уезді-1) жұмыс істеді [15, 340 б.].

Егер есептегі деректерді автор Ш.К.Біткенбаеваның монографиясында келтірген көрсеткішпен салыстыратын болсақ, онда біз олардың біршама алшақтығын байқаймыз. Автор Семейдің өзінде 1922 жылдың басында 7 коммуна-мектебі жұмыс істеді деп көрсетеді [3, 88 б.]. Бәлкім, мұндай айырмашылық өлкеде орын алған экономикалық қиындықтардың салдарынан мектептер желісі санының қысқартылуымен байланысты деген болжамға келуге болады.

Өңірде жоғары үлгідегі мектептер желісі тұрақты әрі І-ші сатыдағы мектептерге қарағанда әлдеқайда жақсы дамыды. 1926 жылы кәсіптік бағытқа көшкен ІІ-ші басқыш мектептер сол жылдардың өзінде белгілі бір біліктілігі бар түлектерді шығара бастады, негізінен мұғалімдердің контингентін дайындады. Мысалы, 1925-1926 оқу жылына кәсібилендіру нәтижесінде пайда болған ІІ-ші басқыштағы қайта құрылған мектептердің бірі 16 мұғалімді дайындап шығарды [15, 342 б.].

Жоғары үлгідегі мектептер желісі негізінен жетіжылдық мектептер есебінен дамыды, яғни орта кәсіптік білімге көшу үшін ең қолайлы мектеп түрі болып табылды. Егер, 1925-1926 оқу жылының санағында губерния бойынша тек 7 жетіжылдық мектеп, ондағы оқушылардың саны 1546 оқушыны қамтыса, 1928 жылдың соңында олардың саны 21-ге, ал оқушыларының саны 3036-ға жетті [12, 271б.]. Бұл ретте зерттеуші А.Сембаев өзінің еңбегінде 1925 жылы Семей губерниясында бірде-бір жетіжылдық қазақ мектебі болмағанын атап өтеді, алайда біз қарастырған оқу бөлімдерінің есеп

беттерінде аталған оқу жылында губерния бойынша екі жетіжылдық қазақ мектептерінің Павлодар және Өскемен уездерінде шоғырланғандығын төмендегі кесте-3 куәландырады.

Шаруа жастарының мектептері салыстырмалы түрде қысқа өмір сүргеніне қарамастан, ағарту саласында берік орынға ие болды. Мұндай мектептерге балалар үйінде тәрбиеленген, жасы асқан балалар, сондай-ақ кедейлер мен жалшылардың балалары алынды [4, 416.]. Семей өңірінде қазақ ШЖМ болмады, негізгі контингент орыс ұлт өкілдерінен тұрды. 1925-1926 оқу жылына губернияда 1080 оқушымен қамтылған тек 5 шаруа жастары мектептері жұмыс істеді [12, 268 б.].

Фабрика-зауыт оқушының мектептерінде білім алушылар тек жетіжылдық білімді меңгеріп қана қоймай, кәсіби маман иелері атанып шықты. 1925 жылы Риддер қаласында үш жылдық оқу мерзімі бар, 80 адамға шақталған тұңғыш фабрика-зауыт оқу мектебінің ашылуы республикаға алғашқы жас білікті жұмысшыларды дайындап берді. 1929 жылы мектепті тәмамдаған тұңғыш түлектер: кеншілер, металлургтер, сызбашылар, зертханашылар Қазақстанның жұмысшы табының алтын қоры болып саналды (<http://e-arhiv.vko.gov.kz/ru/Page/Index/22243>)[21]. Республиканың ірі өнеркәсіп орталықтарының бірі саналатын Семей өңірінде ФЗО-ның мектептері Риддер қаласында және бірінші бесжылдықтың басында Семей былғары зауытында жұмыс істеді. Өкінішке орай, 1926 жылдың санағы бойынша Семей ХББ бөлімінің есебінде ФЗО-ның мектептері жолағында «ақпарат жоқ» деп көрсетілу есебінен, мектептің оқушылары мен оқытушылары бойынша мәлімет алынбады [12, 272 б.].

Дегенімен, бізбен санақ беттеріндегі Семей губерниясындағы жоғары үлгідегі мектептер бойынша мәліметтерге қол жеткізілді. Төменде 1925-1926 оқу жылына Семей өңірінде жұмыс істеген жоғары үлгідегі мектептердің тізімін келтіреміз.

Кесте 4. Жоғары үлгідегі мектептер желісі [15, 340 б.]

Мектептердің орналасуы	II-ші басқыш			Жетіжылдық			Шаруа жастар мектебі			Коммуна-мектеп		
	Мектеп	Мұғалім	Оқушы	Мектеп	Мұғалім	Оқушы	Мектеп	Мұғалім	Оқушы	Мектеп	Мұғалім	Оқушы
Семей қаласы												
Қазақтар	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	27
Орыстар	1	18	453	1	15	302	-	-	-	-	-	-
Семей уезі												
Қазақтар	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	93
Орыстар	-	-	-	1	8	225	1	3	81	-	-	-
Павлодар уезі	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Қалалық: қазақтар	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4	75
Орыстар	1	9	326	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Уездік: қазақтар	-	-	-	1	7	248	-	-	-	-	-	-
Орыстар	-	-	-	-	-	-	1	5	489	-	-	-
Немістер	-	-	-	1	2	38	-	-	-	-	-	-
Өскемен уезі												
Қалалық: қазақтар	-	-	-	1	8	225	-	-	-	-	-	-
Орыстар	1	15	430									
Уезд бойынша орыстар	-	-	-	-	-	-	2	19	443	-	-	-
Зайсан уезі												
Қалада: орыстар	1	9	153	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Бұхтырма уезі												
Уезд бойынша орыстар	-	-	-	2	15	508	1	4	67	-	-	-
Қарқаралы уезі												
Қалалық қазақтар	1	13	96	-	-	-	-	-	-	1	4	64
Барлығы 1925-26 ж.	5	64	1458	7	55	1546	5	31	1080	4	14	259

Барлығы 1924-25 ж.	9	79	463	8	52	348	-	-	-	-	-
--------------------	---	----	-----	---	----	-----	---	---	---	---	---

Берілген 4-ші кестеге салыстырамалы талдау жүргізе отырып, кестеден II-ші басқыштағы мектептердің саны 4 бірлікке азайғанын және шаруа жастарының 5 мектебі пайда болғанын көруге болады. Сондай-ақ, жетіжылдық мектептің оқушыларды айтарлықтай қамтуға қол жеткізгенін, мұғалімдер санының өскендігін аңғарамыз. Алайда, бұл деректерді кестедгі 1924-1925 жылдармен салыстырсақ, оқыту-шылық күштердің әлсіз жүктемесі және жоғары үлгідегі мектептердегі топтардың аздығы байқалады.

Жоғары үлгідегі мектептер желісінің негізгі кемшілігі – өңірдегі қазақ халқын қамту бойынша көрсеткіші төмен 15,7%-ды құрады [15, 271 б.]. Бұл, бір жағынан, ауылдық қазақ мектебі өзінің әлсіздігіне байланысты жоғары үлгідегі мектептерді толықтыруға әлі де жеткілікті кадр бөле алмайтындығымен түсіндірілсе, екінші жағынан, жоғары үлгідегі мектептер жанынан интернаттардың жоқтығы, бұл өз балаларын қалада жеке меншік пәтерді жалдап ұстауға мүмкіндігі жоқ қазақ кедейлерінің мүдделеріне қатты әсер етті. Жоғары үлгідегі мектептердің әсіресе, қалаларда 2-3 толық мектеп түрінде қарқынды дамуы халықтың балаларды мектепке қабылдау туралы талабының арқасында ғана жүзеге асырылды. Бірақ, бұл мектептердің шамадан тыс жүктелуі олардың қалыпты жұмысына кедергі келтірді.

Жаңа мектеп құруда мұғалімдерге үлкен рөл берілді. Бір жағынан, мектептер желісінің қарқынды өсуіне байланысты жаңа мұғалімдер кадрларын даярлау мәселесі өткір тұрса, екінші жағынан кеңестік билік білім беру институттары арқылы қоғамдық санада коммунизм мен партияға тұрақты сенім қалыптастыру идеологиясын мұғалімдердің ықпалымен жүзеге асыруды көздеді. Алайда, барлық мұғалімдер Кеңес үкіметін қолдамады, көптеген мұғалімдер саяси ойлар мен идеялардың еркіндігін талап етті. Олардың кейбіреулері мұғалімдер ереуілін ұйымдастырған Бүкілресейлік мұғалімдер одағының (БМО) қызметін қолдады. БМО ықпалында Семей өңірі мұғалімдерінің бір бөлігі де болды. Мәселен, 1918 жылы мамырда өткен Семей облысы мұғалімдерінің II съезінде, БМО тұғырнамасында тұрған көптеген мұғалімдер «саясаттан тыс мектеп үшін», «еркін мұғалім тұлғасы үшін» деп сөз сөйлеп, наразылық танытқан. Бірақ, көп ұзамай Бүкілресейлік мұғалімдер одағы халық арасында ықпалын жоғалтып, 1918 жыл БОАК қаулысымен тарап кетті [8, 3-4 б.]. Большевиктік үкімет самарқау позиция ұстанған мұғалімдерге қателігін түсіндіретін, қайталаушы педагогикалық курстар ашты [23, 318 б.].

Мұғалімдердің өздері де күрделі қайта даярлауды қажет етті. Сондықтан барлық уездер мен аудандарда қысқа және екі жылдық мұғалімдер курстары ашыла бастады. «Қызыл мұғалімдер» курсы 1920 жылдың көктемінде Семей қаласына да ашылды. Бірақ, курстарда үміткерлердің жетіспеушілігі мәселесі өткір тұрды. Соның салдарынан курсқа 2-сыныпты ауылдық мектепті бітірген адамдарды да қабылдауға мәжбүр болды. Семей өңірінде мұғалімдер кадрларының тапшылық мәселесін оқу орындарын құру арқылы шешуге күш салынды.

Осындай оқу орындарының бірі тарихы 1922 жылдардың бастау алатын, IV-губерниялық съездің шешімі бойынша Халыққа білім берудің практикалық институты мен 9 айлық қазақ педагогикалық курсының базасында құрылған Семей мұғалімдер даярлайтын қазақ педагогикалық техникумы болды.

Қазақ педагогикалық техникумы деп аталғанына қарамастан, техникумның ұстаздық құрамы негізінен орыс мұғалімдерінен тұрғандықтан (60% дейін), оқыту орыс тілінде жүргізілді. Мұғалімдер кадрларының жетіспеушілігі техникумда үш жылдық педагогикалық курстардың ұйымдастырылуына ықпал етті. Болашақ мұғалімдерді іс жүзінде дайындау мақсатымен техникумда I-ші басқыш мектеп ашылды [23, 319 б.].

Губернияда жоғары оқу орындары мен педагогикалық училищелерінде мұғалімдерді даярлауды жеделдете ұйымдастырудың нәтижесі өңірде төрт және жеті жылдық орта мектептердің құрылуына себепкер болды [7, 136 б.]. Мұндай мектептердің Семей қаласындағы 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың басында құрылған Орыс педагогикалық техникумы, Қазақ педагогикалық техникумы, кешкі педагогикалық институт, жол құрылысы техникумы және т.б. оқу орындарының табысты қызметтерінің нәтижесінде пайда болғандығын түртіп өткен жөн.

1920-шы жылдардағы Семей өңірінде мектеп ісін қайта құру мен дамытудың тарихын талдай отырып, мектептік білім беру жүйесіндегі келесідей жетістіктерді атап өтуге болады.

1) Экономикалық жағдайдың тұрақтануымен жергілікті облыстық және мемлекеттік бюджет бойынша мектептер мен әдістемелік органдарды дамыту ісіне қаржы бөлу сомасы өсті. Қазақ халқы үшін I-ші басқыштағы мектептер желісінің өсуімен қатар, мектеп ғимараттарының, жабдықтардың және оқу құралдарының жоқтығына қарамастан, жыл сайын оның ішкі нығаяуы орын алды. Бірінші кезекте қазақ, екінші кезекте орыс мектептері бойынша шығындар 130%-ға ұлғайды. Оның ішінде, I-басқыштағы мектептерге жұмсалатын шығындардың үлес салмағы бір жыл ішінде 41%-дан 54%-ға

дейін жетті. Нәтижесінде І-ші басқыш қазақ мектептерінің саны қосымша 166 бірлікке ұлғайса, орыс мектептерінің желісі бір жылда 54 бірлікке өсті. [15, 337 б.].

2) Қазақ мектептерінің желісі берік орнатылып, губерниялар бойынша біркелкі бөлінді. Егер 1924-1925 жылдардағы желімен тек 39454 оқушы қамтылса, тек 1927 жылдың соңында желінің ұлғаюы 149,9%-ды құрады, бұл ретте мектеп жасындағы балаларды қамту пайызы қазақ халқы үшін 28%-ға дейін, ал орыс халқы үшін орта есеппен 50%-ға дейін көтерілді.

3) Әкімшілік-басқару аппараты қысқарып, қызметкерлердің саны 56%-ға және жалақы қоры бойынша 40,9%-ға қысқарды. Үнемделген ақша жаңа қосымша мектептер салуға және мұғалімдердің жалақысын көтеруге мүмкіндік берді [6, 86 б.].

4) Ауыл мектептерінің желісі едәуір кеңейіп, І-ші басқыштағы қосымша мектептер пайда болды. Орыс мектебімен салыстырғанда қазақ мектептерінің коэффициенттері төмен болғаны сөзсіз. Дегенімен, өңірдегі қазақ мектептерінің даму ерекшеліктерін байқай аламыз. Мысалы, губернияның 405 қазақ мектебінің ішінде біржылдық – 95(24%), екіжылдық – 158(35%), үшжылдық - 150(34%), төртжылдық -25(7%) мектептер жұмыс істеді [22].

5) Аудандық педагогикалық инспекторларды білікті кадрлармен жасақтау жүргізілді, уездердің көпшілігі білім беру қызметінің сапасына тексерілді [6, 86 б.].

Сонымен қатар, мектеп ісі саласында да, мемлекеттік халыққа білім беру органдарының қызметінде де келесі қайшылықтар орын алды.

1) шамадан тыс қысқару салдарынан халыққа білім беру бөлімдерінің аппараты шамадан тыс жұмыс істеп, мектеп мекемелеріне уақтылы қызмет көрсетілмеді, келіп түскен сұраулар мен тапсырмаларға уақтылы жауап бере алмады.

2) қажетті материалдық жағдайдың болмауы, білікті мамандардың тапшылығы жұмыстың тиімділігін, бюджеттің іске асырылуын жөніндегі қаражаттың есебін толық анықтауға мүмкіндік бермеді [6, 86 б.].

3) Қалаға қарағанда ауылдағы және көшпелі халықтың балаларын мектеппен қамту біркелкі жүрмеді. Мысалы, мектеп жасындағы қала халқы 67%-ға, ауыл халқы 45,6%-ға, көшпелі халық 21,4%-ға қамтылды [15, 340 б.]. Салыстырмалы талдау, ауыл мен көшпелі халық балаларының мектеппен қамтылу пайызы-ның төмендігіне назарымызды аудартады. Мұның өзі біріншіден, балалар мектептерде бос орындар мен мұғалімдердің жетіспеушілігінен бас тартса, екіншіден, көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашы-лығымен байланысты болды, үшіншіден, мектеп жасындағы балаларды мектепке тарту ісінің жолға қойылмағандығынан хабар береді [4, 42 б.].

4) жоғары үлгідегі мектептер мен техникумдар желісі, әсіресе ауылдық жерлерде, мұғалімдердің жүктемесі шамадан көп болуы мәселесі шешемін таппады. Мұғалімдер көбінесе жоғары үлгідегі мектеп-тің деңгейіне жеткілікті біліктілікке ие болмады [6, 86 б.].

Ерте кеңестік кезеңде өлкеде жалпыға бірдей бастауыш және жеті жылдық оқытуды енгізу мен ұлттық мектептерді құру КСРО-ның елеулі жетістігі екендігі даусыз. Нәтижесінде кейінгі 1930 жылдар әртүрлі оқу тілдері бар бастауыш мектептердің қарқынды өсуімен сипатталады. 1940 жылы Семей өңірінде бастауыш сыныбы жоқ мектептер елді мекендерде кездеспеді [6, 87 б.].

Қорытынды. 1920-шы жылдардың басында губернияда мектеп ісінің дамуы бірқатар әлеуметтік-экономикалық және мәдени ерекшеліктерді ескере отырып жүзеге асырылды. Ағарту саласындағы реформалардың нәтижесінде мектеп ісі біршама жетістіктерге жетіп, өзіндік қайшылықтар орын алды. Өңірде ұлттық мектептермен салыстырғанда орыс халқының мектепке тартылу көрсеткішінің жоғары саны тіркелді. Шалғайдағы елді мекендегі қазақ балаларының мектеппен қамтылуы ең төменгі пайызды көрсетті. Бұл мәселенің шешімі ретінде мектеп-коммуналар пайда болды. Жоғары деңгейлі мектептерді құру политехнизм қағидатына негізделіп, республикадағы алғашқы жұмысшы тап мамандарын даярлап шығарды. Өңірде төртжылдық, жетіжылдық мектептер пайда болсада, мектеп жасындағы балаларды мектеппен қамту мәселесі өзекті болып қала берді. Кеңестік биліктің алғашқы жылдарымен салыстырғанда тек 1920-шы жылдардың соңғы кезеңдерінде экономикалық жағдайдың жақсаруымен, өңір бойынша балаларды мектеппен қамтудың жоғары саны тіркелді. Қарастырылып отырған уақыт шеңберінде білім беру саласында мұғалімдердің жетіспеушілігі, жоғары білімді педагогтардың төмен үлесін шешу мәселесі Семей өңірінде педагогикалық курстар мен Орыс педагогикалық техникумы, Қазақ педагогикалық техникумы, кешкі педагогикалық институт және т.б. жоғары оқу орындарының құрылуымен мүмкін болды.

Осылайша, төңкерістен кейінгі алғашқы жылдар өңірдегі кеңестік мектепті өміршеңдікке сынау уақыты болды. 1920-шы жылдардан бастау алған кеңестік білім беру модельі қазіргі заманауи білім беру жүйесінің қалануындағы базалық-қалыптастырушылық кезең болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сембаев А.И. История развития советской школы в Казахстане. -Алма-Ата: Казучпедгиз, 1962. -367 с.
2. Сулейменов Р.Б., Бисенов Х.И. Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов - Алма-Ата: Наука, 1967. -424 с.
3. Біткенбаева Ш.К. Қазақстанда сауатсыздықты жою жайында лениндік декреттің жүзеге асуы (1917-1940 жж.). - Алматы: Ғылым, 1982. - 176 б.
4. Мұхатова О.Х. Қазақстандағы 1920 жылдардағы оқу-ағарту //Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. «Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану» сериясы. -№2 (135). - 2021. -Б.35-47. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-135-2-35-47>
5. Турлыбекова А.М. Система школьного образования на территории казахстана в 20-30-е годы XX века // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Гуманитарных наук. -2016. -№5 (114). - С.279-284
6. Богенбаева А.К. Деятельность губернского отдела народного образования в Семипалатинской области (1920-1930 гг) // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби, серия «Историческая» -2002. №1(24). - С.57-60.
7. Шотбакова Л.К., Смагулова Г.М., Тулеуова Б.Т., Бейсенбекова Н.А. Развитие народного образования в Каркаралинском районе в 20–30е годы XX века: успехи, проблемы, перспективы // Вестник Карагандинского университета, «Серия История.Философия» - 2023. № 3(111). - С.129-139. DOI: <https://doi.org/10.31489/2023НPh3/129-139>
8. Развитие народного образования в Восточном Казахстане XIX –начало XX вв. Том второй. - Семей. - 2016. – 717 с.
9. Рыгалова М.В. Индикаторы модернизации образования ЦентральноАзиатского региона Российской империи во второй половине XIX–начале XX вв.// Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. -2021. - №3 (136). - С.74-86. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-136-3-74-89>
10. Щукин Д. В., Некрылова О.Г. Советская власть и система народного образования в 1920-е годы: практика экспериментов в условиях построения новой государственности // Научный диалог. — 2021. —№5. —С.462-476.—DOI: [10.24224/2227-1295-2021-5-462-476](https://doi.org/10.24224/2227-1295-2021-5-462-476).
11. Абай облысының мемлекеттік мұрағаты (одан әрі-АОММ) Қ.415, Т.1, ІС 28, ПП.11-13
12. Ежегодник Семипалатинского округа. Обзор за1927-28 год.-Семипалатинск:издание Семипалатинского окрплана.-1929.-293с.
13. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві (одан әрі- ҚР ОМА). Қ.81, Т.1, ІС 77, П.19
14. АОММ Қ.73, Т.1, ІС 42, ПП.75-76
- 15.Ежегодник Семипалатинского округа. Обзор за1925-26 год. - Семипалатинск:издание Семипалатинского Губисполкома. - 1927.- 430 с.
16. ҚР ОМА Қ.81, Т.1, ІС 77, П.18 қайырма
17. ҚР ОМА Қ.81, Т.1, ІС 335, П. 129
18. ҚР ОМА Қ.81, Т.1, ІС 335, П. 17 қайырма
19. АОММ Қ.415, Т.1, ІС 12, ПП.1-2
20. АОММ. Қ.73, Т.1, ІС 42, П.83
21. Государственный архив Восточно-Казахстанской области. Ленинский комсомол и Риддер // Электронный ресурс. URL: <http://e-arhiv.vko.gov.kz/ru/Page/Index/22243> (дата обращения 22.01.2024).
22. АОММ. Қ.415, Т.1, ІС 229, П.7
23. Бабаханова Э. Семей аймағындағы білім беру ісінің қалыптасу алғышарттары мен дамуы (XX ғасырдың 20-30 жылдары) // Абай атындағы ҚазПУ-ні Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, - №2 (49),-2016.-Б.318-322.

References:

1. Sembaev A.I. Istoriya razvitiya sovetsoj shkoly v Kazahstane [The history of the development of the Soviet school in Kazakhstan] / A.I. Sembaev.-Almaty, Kazuchpedgiz, 1962.- 367 s.
2. Sulejmenov R.B., Bisenov H.I. Socialisticheskij put' kul'turnogo progressa otstalyh narodov [The socialist path of cultural progress of backward peoples] - Alma-Ata: Nauka, 1967.-424 s.
3. Bitkenbaeva SH.K. Kazakstanda sauatsyzydyqty zhoyu zhajynda lenindik dekretin zhyzege asuy (1917-1940 zh zh.) [Implementation of the Lenin Decree on the elimination of illiteracy in Kazakhstan (1917-1940)] / Sh.K. Betkenbaeva.- Almaty, Qylym, 1982.-176 s.

4. Muhatova O.H. Kazakstandagy 1920 zhyldardagy oku-agartu [Education in Kazakhstan in the 1920s] L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyq universitetinin habarshysy. Tarihi gylymdar. Filosofiya. Dintanu seriyasy [Bulletin of the L.Gumilyov ENU Series: Historical sciences. Philosophy. Religious studies], 2021. №2(135). S.35-47. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-135-2-35-47>
5. Turlybekova A.M. Sistema shkol'nogo obrazovaniya na territorii Kazahstana v 20-30-e gody XX veka [The school education system in Kazakhstan in the 20-30s of the twentieth century] Vestnik Evraziiskogo nacionalnogo universiteta im. L.N. Gumileva. Seria: Istoricheskie nauki. Filosofiya. Gumanitarnye nauki [Bulletin of the L.Gumilyov ENU Series: Historical sciences. Philosophy. Humanitarian sciences], 2016. № 5(114). S.279-283.
6. Bogenbaeva A.K. Preobrazovanie shkol'nogo dela v Semipalatinskoj oblasti (1920-1930 gg) [The transformation of school business in the Semipalatinsk region (1920-1930)] Vestnik KazGU im. Al-Farabi, seriya «Istoricheskaya» [Bulletin of Al-Farabi KazGU Series: Historical sciences.], 2001. №4 (23). S.82-87.
7. Shotbakova L.K., Smagulova G.M., Tuleuova B.T., Bejsenbekova N.A. Razvitie narodnogo obrazovaniya v Karkaralinskom rajone v 20–30e gody XX veka: uspekhi, problemy, perspektivy [The development of public education in the Karkaraly district in the 20–30s of the twentieth century: successes, problems, prospects] // Vestnik Karagandinskogo universiteta, «Seriya Istoriya. Filosofiya» - 2023. №3 (111).-S.129-139. DOI: <https://doi.org/10.31489/2023HPh3/129-139>
8. Razvitie narodnogo obrazovaniya v Vostochnom Kazahstane XIX – nachalo XX vv. Tom vtoroj [Development of public education in East Kazakhstan of the XIX –early XX centuries. Vol.2] / [sost. G.T. Kasymova i dr.].- Semey, 2016.-717 s.
9. Rygalova M.V. Indikatory modernizacii obrazovaniya Central'noAziatskogo regiona Rossijskoj imperii vo vtoroj polovine XIX–nachale XX vv. [Indicators of modernization of education in the Central Asian region of the Russian Empire in the second half of the XIX–early XX centuries.]// Vestnik ENU im. L. Gumileva Seriya: Istoricheskie nauki. Filosofiya. Religiovedenie.–2021.–№3 (136).– S.74-86. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-136-3-74-89>
10. Shchukin D.V., Nekrylova O.G. Sovetskaya vlast' i sistema narodnogo obrazovaniya v 1920-e gody: praktika eksperimentov v usloviyah postroeniya novoj gosudarstvennosti [The Soviet government and the public education system in the 1920s: the practice of experiments in the context of building a new statehood]//Nauchnyj dialog.—2021—№5—S.462—476.—DOI: 10.24224/2227-1295-2021- 5-462-476.
11. Abaj oblysynyn memlekettik muragaty (AOMM) 415-Q. 1-T. 28-IS.11-13-PP.
12. Ezhegodnik Semipalatinskogo okruga. Obzor za 1927-28 god.-Semipalatinsk: izdanie Semipalatinskogo okrplana.-1929.-293 s.
13. Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arhivi (QR OMA) 81-Q.1-T.77-IS, 19- P.
- 14.AOMM 73-Q. 1-T. 42-IS. 75-76-PP.
- 15.Ezhegodnik Semipalatinskogo okruga. Obzor za 1925-26 god.-Semipalatinsk:izdanie Semipalatinskogo Gubispolkoma.-1927.-430 s.
16. QR OMA 81-Q. 1-T. 77-IS. 18-P qajyrma.
17. QR OMA 81-q. 1-t. 335-is. 129-P.
18. QR OMA 81-Q. 1-T. 335-IS. 17-P qajyrma.
19. AOMM 415-Q. 1-T. 12-IS. 1-2-PP.
20. AOMM 73-Q. 1-T. 42-IS. 83-P.
21. Gosudarstvennyj arhiv Vostochno-Kazahstanskoy oblasti. Leninskij komsomol i Ridder // Elektronnyj resurs. URL: <http://e-arhiv.vko.gov.kz/> (data obrashcheniya 22.01.2024).
22. AOMM. 415-Q. 1-T. 229-IS. 7-P.
23. Babahanova E. Semej ajmagyndany bilim beru isinin qalyptasu algysharttary men damuy (XX hasyrdyn 20-30 zhyldary) [Prerequisites for the formation and development of education in the Semipalatinsk region (20-30 years of the twentieth century)] // Abaj atyndagy QazPU-ni Habarshysy, «Tarih zhane sayasi-aleumettik gylymdar» seriyasy, - №2 (49),-2016.-B.318-322.